

ISSN 2227-4952

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (33)

2019
КИЇВ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (33)

2019
КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

СИМОНЕНКО Олександр, доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск

ФІАЛКО Олена, кандидат історичних наук, Інсти-
тут археології НАН України

ШЕЛЕХАНЬ Олександр, кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ Віталіє, доктор археології, Інститут архео-
логії та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інсти-
тут археології НАН України

БРУЯКО Ігор, доктор історичних наук, Одеський ар-
хеологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ Алла, доктор історичних наук, Інститут
археології НАН України

ГОЛДЕН Пітер, професор, Університет Ратгер, США

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних
наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН Украї-
ни, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, Ін-
ститут археології НАН України

ПОЛДОВИЧ Юрій, кандидат історичних наук,
філіал Національного музею історії України — Му-
зей історичних коштовностей України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, професор, Жешувсь-
кий університет, Польща

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інсти-
тут археології НАН України

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, Інститут
археології НАН України

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут
археології НАН України

СТЕПАНЧУК Вадим, доктор історичних наук, Ін-
ститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав, доктор історичних
наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО Петро, академік НАН України, Інститут
археології НАН України

ФІАЛКО Олена, кандидат історичних наук, Інсти-
тут археології НАН України

ХАЗАНОВ Анатолій, професор, Університет Меді-
сон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСЬКІ Ян, професор, Ягеллонський універ-
ситет, Польща

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України,
Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШ ЮВІЛЕЙ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У СКІФІВ

АРХЕОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ІСТОРІЯ НАУКИ

ХРОНІКА

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of Medieval and Modern periods are observed. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in early history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційна сторінка видання:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою

Інституту археології НАН України

24.10.2019, протокол № 7.

Рисунки авторські

Надруковано в авторській редакції

Комп'ютерна верстка С. А. Горбаненка

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2019

Підписано до друку 16.12.2019. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.

Друк офс. Ум.-друк. арк. 51,85. Обл.-вид. арк. 58. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Г. В. Вертієнко

«СХІДНА АФРОДИТА» НА ВИРОБАХ З ТЕРИТОРІЇ СКІФІЇ (до витоків іконографії)

У статті проаналізовано витoki іконографії жіночого обличчя із зачіскою, що має характерні розгорнуті в різні боки локони, на витворах скіфської матеріальної культури. Для античного мистецтва вона не характерна, але знаходить паралелі в мистецтві Східного Середземномор'я та Стародавнього Сходу. Образ богині в «хатхоричній перуці» міг проникнути до Північного Причорномор'я через посередництво еллінських майстрів, як репліка образу «східної Афродіти», культ якої, можливо, існував у Причорномор'ї. Водночас, наведені зображення могли бути «копією» (імітацією), що була зроблена скіфськими майстрами безпосередньо з єгипетського оригіналу, найімовірніше, з фаянсового амулету, які зазвичай мають схожі розміри та подекуди відтворюють голову Хатхор. За Геродотом у скіфському пантеоні фігурі Небесної Афродіти (Афродіти Уранії) відповідала Аргімаса. Відповідно, в такому іконографічному вигляді могли зображувати саме цю богиню. Зображення зачісок у стилі «хатхоричної перуки» на вказаних об'єктах можна вважати найбільш північними зразками цього іконографічного елемента.

Ключові слова: підвіска, штамп, Кам'янське городище, «хатхорична перука», іконографія, «східна Афродіта», Аргімаса.

На території Скіфії зафіксовано два випадки зображення жіночої голови з зачіскою, що має характерні розгорнуті в різні боки локони. Одне з таких зображень розміщене на ювелірному виробі — срібних з позолотою підвісках на грудної прикраси, а друге — на штампі. Перше із зазначених витворів було виявлено під час археологічних розкопок Херсонської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. М. Лескова у 1972 р. у похованні 1 кургану 34 біля с. Софіївка Каховського р-ну Херсонської обл., датовано IV ст. до н. е. (Лесков и др. 1972, с. 62—63), а

© Г. В. ВЕРТІЄНКО, 2019

другий випадково знайдено на Кам'янському городищі у 1960-х рр. (Шрамко 1970, с. 220—221).

У похованні 1 кургану 34 поблизу с. Софіївка було зафіксовано чотири срібні з позолотою коробчасті підвіски з вушком для підвішування, на яких містилися рельєфні зображення голови жінки анфас¹. Нині ці об'єкти знаходяться в фондах Музею історичних коштовностей України — філії Національного музею історії України (інв. № АЗС-2754/1—4; Н — 21 мм, 21 мм, 18 мм, 22 мм) (рис. 1)².

Поховання, в якому були знайдені ці прикраси, виявилось пограбованим. Вказані підвіски були відкриті в поховальній камері переважно в області кісток грудної клітини померлого. Разом з ними були знайдені 4 срібні (електрові?) пронизки у вигляді гофрованих трубочок, довжиною 18 мм (інв. № АЗС-2755/1—4). У похованні були зафіксовані й інші об'єкти, які вказують, що поховання було жіночим: п'ятдесят пастових намистин темно-синього кольору та одна блакитного; бронзове люстерко діаметром 13 см з дерев'яною рукояттю; залишки бронзового браслета (Лесков и др. 1972, с. 63).

1. У звіті ці предмети класифіковані як «медальйони» (Лесков и др. 1972, с. 63). Ми вдячні завідувачу науково-дослідного відділу «Історія ювелірного мистецтва в Україні» Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України (МКУ НМІУ) Ю. О. Білану за надану консультацію стосовно цього комплексу.

2. © МКУ НМІУ. Висловлюємо щирі вдячність заступнику завідувача відділу (головного зберігача) відділу збереження фондів НМІУ О. П. Підвисоцькій та старшій науковій співробітниці сектору «Колекція ювелірного мистецтва» відділу збереження фондів НМІУ Є. О. Величко за можливість публікації цих предметів.

Л. С. Ключко перша звернулася до аналізу цих підвісок із вказаного поховання, опублікувавши одну з них, яка мала кращий стан збереженості (рис. 2), і надала наступний детальний її опис: «на фронтальній пластині зображено жіночу голову, яку облямовує рифлений пружок — так позначено покривало. Двома смугами воно спускається вниз, підкреслюючи довгу шию жінки. Її обличчя вилицювате, знизу звужене, підборіддя заокруглене. Риси обличчя правильні: показано опущені очі, прямий ніс, пухлі вуста. Голову вінчає невисока стефана... Можливо, мініатюра є узагальненим втіленням уявлення про божества життєдайних сил природи. Архетипом зображення є жіночі образи, відтворені в коропластиці та торевтиці майстрами Північного Причорномор'я та Середземномор'я» (Ключко 2014, с. 125). Не піддаючи сумніву сам архетип зображення і його можливі витоки з Середземномор'я, на нашу думку, під рифленим пружком, що облямовує жіночу голову, можливо, слід розуміти не покривало, а укладене волосся у характерну зачіску, що має локони з обох боків розгорнуті у зовні.

Зазначена іконографічна риса не має аналогій на інших подібних жіночих зображеннях зі скіфських комплексів¹. Втім, існує ще один об'єкт, де зафіксовано цей іконографічний елемент — це бронзовий штамп з Кам'янського городища. На ньому зображене жіноче обличчя анфас у головному вбранні типу стефани, що має волосся зібране у зачіску, локони якої так само, як у вище зазначеного жіночого персонажу з кургану 34 поблизу с. Софіївка, загнуті у зовнішні боки. Цей об'єкт є випадковою знахідкою, що була зроблена студентом С. М. Коноваловим² і подарована ним Археологічному музею Харківського університету в 1969 р. Уперше його публікацію було здійснено Б. А. Шрамком у 1970 р. (Шрамко 1970, с. 220—221, рис. 1: 3—4; 2: 2; див. також Schramko 1974, S. 469—489, Abb. 9: 2). На думку дослідника, на штампі могла бути зображена якась скіфська богиня у головному уборі типу калафа, з під якого симетрично показано довге волосся у вигляді двох кіс із загнутими до гори кінцями (Шрамко 1970, с. 220—221). Зараз цей артефакт (інв. № ВН 2089) знаходиться в експозиції Музею археології Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна (далі: МА ХНУ) (рис. 3: 1—2)³.

1. Вибірка зображень жіночих обличчя на скіфських аплікаціях не фіксує подібних зачісок (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 223, рис. 2).
2. Знахідку було зроблено під час збору підйомного матеріалу на піщаних днах Кам'янського городища на лівому березі Дніпра (Шрамко 1970, с. 220).
3. © МА ХНУ. Ми вдячні Директорці І. Б. Шрамко та с. н. с. С. А. Заднікову за надану світліну та дозвіл її публікації.

Рис. 1. Підвіски з поховання 1 кургану 34 поблизу с. Софіївка, Херсонська обл., IV ст. до н. е. (МКУ № АЗС—2754/1—4); © МКУ НМІУ (публікуються вперше)

Рис. 2. Підвіска з п. 1 кургану 34 біля с. Софіївка (Ключко 2014)

Штамп⁴ з колекції МА ХНУ має видовжену пірамідальну форму довжиною 53 мм; шири-

4. З технічного погляду, цей штамп може бути класифікований як пуансон (від фр. poinçon, букв. «шило»). У металообробці, пуансон — це робоча частина (звичайно металевий стрижень) штампів, застосовуваних при обробці металів тиском. У процесі штампування пуансон входить у заглиблення (отвір) другої частини штампів — матрицю. Докладно технологічний огляд див.: (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 217—219, з бібліографією).

Рис. 3. Штмп з Кам'янського городища, випадкова знахідка, IV—III ст. до н. е.: 1 — фото (МА ХНУ № ВН 2089); © МА ХНУ; 2 — прорисовка за (Шрамко 1970, с. 219)

на чотирикутної площадки, по якій наносили удар молотком, складає 11 мм; прямокутна основа штампу має розмір 20 × 22,5 мм; випукле зображення голови жінки виступає над основою робочої частини до 8 мм. На жаль, витвори, що були зроблені з цього штампу досі не відомі. Проведений хімічний аналіз показав, що предмет виготовлено з олов'янистої бронзи, що окрім міді (Cu), містить близько 22 % Sn, 0,63 % Pb, 0,11 % Ni, а також сліди Zn і Sb (Шрамко 1970, с. 220). Імовірно, даний штмп слугував для виготовлення аплікацій. Через відсутність археологічного контексту датування цього об'єкту є орієнтовним: за С. Кольковною IV—III ст. до н. е. (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 224).

Показово, що даний штмп є третім з числа знайдених на Кам'янському городищі (на жаль, всі знахідки випадкові). Як справедливо зауважили Ю. В. Болтрик та О. В. Ліфантій: «Така концентрація пуансонів на одній пам'ятці ставить Кам'янське городище в один ряд з такими загально визнаними ювелірними центрами, як Пантікапей. Адже з нього відомі лише чотири пуанسونи, які можна віднести до скіфського часу» (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 220). На робочих частинах двох інших штампів з Кам'янського городища, що датують в тих же межах IV—III ст. до н. е., зображено лев'ячу лапу (рис. 4) та обличчя людини¹ (рис. 5; Болтрик, Ліфантій 2016, с. 224).

1. Випадкова знахідка на Кам'янському городищі 1984 р., що зберігається у Кам'янсько-Дніпровському районному історико-археологічному музеї (див.: Болтрик, Ліфантій 2016, с. 219). Докладний підбір золотих аплікацій-аналогій див.: Болтрик, Ліфантій 2016, с. 223, рис. 2. Пор. також: (Трейстер 2015, с. 308—337).

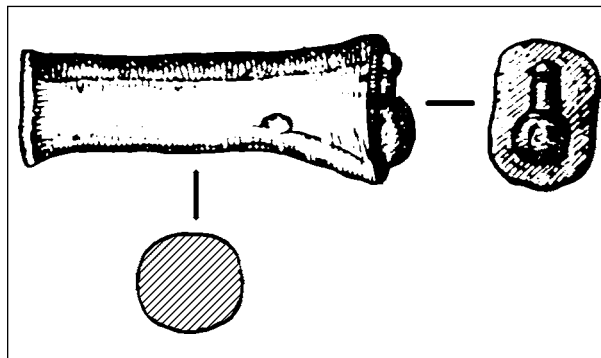

Рис. 4. Штмп з Кам'янського городища із зібрання І. П. Грязнова, IV—III ст. до н. е. (прорисовка за: Граков 1954)

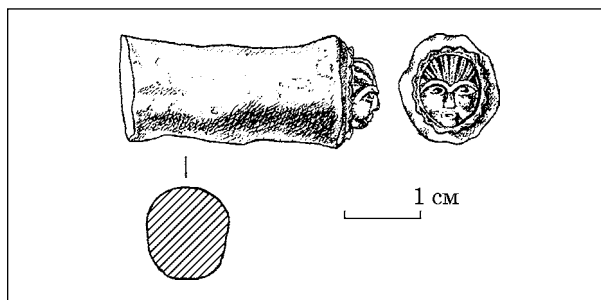

Рис. 5. Штмп з Кам'янського городища, випадкова знахідка, Кам'янсько-Дніпровський районний історико-археологічний музей (прорисовка за: Болтрик, Ліфантій 2016)

Той факт, що дослідники не приділили спеціальної уваги зачісці жіночого персонажа на зазначених підвісках та штампі, спонукає детальніше зупинитися саме на ній та можливих її іконографічних витоках. Найпривабливішим було б припустити, що вона сходить до зразків античного мистецтва, проте, така форма жіночої зачіски для нього не характерна (див.: Кобылина 1984, с. 307, табл. СХVІІ). Відповідно, пошуки слід розширити та звернутися, зокрема, до мистецтва Середземномор'я та Стародавнього Сходу. У скіфології існує досвід таких іконографічних досліджень, зокрема, робилися спроби віднайти витоки образів певних витворів еліно-скіфської торетики в мистецтві Стародавнього Єгипту (Белозор, Тарасенко 2003, с. 45—52).

На наш погляд, вірогідним може бути припущення, що іконографія зачіски на вказаних об'єктах сходить до т. зв. «хатхоричної перуки», тобто перуки, характерної для зображень Хатхор² — давньоєгипетської богині кохання, радості та веселощів, покровительки репродуктивних сил, яка вважалася втіленням неба (образ небесної корови) та водночас, була тісно пов'язаною із заупокійними та есхатологічними уявленнями (Bleeker 1973, р. 42—48). Це божество вшановували в різних місцевостях

2. Єг. *Hw. t-Hr* — букв. «Оселя (бога) Хора», тобто неба (LGG V, 75).

Рис. 6. Зображення голови Хатхор на руків'ях сестрів Римського періоду (London BM EA 65254, 38175, 6357); © Trustees of British Museum

Єгипту, але найважливішим і найдавнішим місцем її культу було м. Дендера (Bonnet 1952, S. 277—282; Daumas 1977, Kol. 1024—1033; Bleeker 1973; Leitz 2002, Kol. 75—79).

Зображували Хатхор як в антропоморфному, так і в зооморфному вигляді (в образі корови), а також в антропоморфному вигляді з зооморфними елементами (зокрема, з коров'ячою головою, рогами чи вухами). Одним з поширених елементів її іконографії є перука, що має локони із завитками в різні боки. З Середнього царства й до Пізнього та Греко-римського періодів відтворення цієї перуки зустрічається на різноманітних зображеннях та у пластиці (див.: Sourouzian 1981, p. 445—455, taf. 68—77; Saleh, Sourouzian 1987, Cat. 93 (Cairo J.E. 37487; CG 381); Capel, Markoe 1996, p. 118—120 (52); Тарасенко 2019, с. 83—88). Подібну перуку можна побачити на масивних архітектурних елементах, стелах, скульптурі, предметах поховального інвентарю, зокрема на саркофагах¹. Дуже часто зображення голови Хатхор у відповідній перуці можна зустріти на руків'ях сестрів² (рис. 6) та люстер (рис. 7).

У II—I тис. до н. е. образ Хатхор активно проникає у Східне Середземномор'я (Givon 1978, p. 22—26, 53—72, fig. 31—33; Herrmann 2016, S. 103—104; Reali 2017, p. 12—25). Звернемо

1. Інколи замість Хатхор на саркофагах Пізнього періоду у цій перуці фігурує богиня неба Нут (Тарасенко 2019, с. 84—85, мал. 19—22).
2. Напр.: London BM EA 30735, 65254, 38175, 6357, Paris Louvre E. 11201; див. також: (Grewenig 2014, S. 212—213; Capel, Markoe 1996, p. 123—124 (55b)) тощо.

Рис. 7. Зображення голови Хатхор на руків'ї люстерка, Нове царство (London BM EA 29428); © Trustees of British Museum

увагу на золоту підвіску нагрудної прикраси із зображенням голови Хатхор у згаданій перуці з гробниці ССV некрополю II Маріона-Арсіної на Кіпрі, VI—V ст. до н. е. (знахідка 1886—1887 pp.) (Marshall 1911, p. 164 (1578); pl. XXVI) (рис. 8). Іншим зразком відтворення голови Хатхор на середземноморських ювелірних прикрасах є перстень фінікійської роботи (?) із зеленим яшмовим скарабеем у золотій оправі з гробниці 22 некрополя Тарроса (Італія), VIII—III ст. до н. е. (рис. 9).

В еллінському середовищі культ Хатхор асимілюється з культом Афродіти (т. зв. «східна Афродіта»; пор.: Herod. I. 41.), яка нерідко зображується в «хатхоричній перуці» (Barrett 2011, *passim*). Зокрема, зображення Хатхор-Афродіти були зафіксовані на вапняковому рельєфі зі святилища Аполлона в Ідаліоні на Кіпрі, VI ст. до н. е. (London BM EA 1872,0816.37), а також на кераміці того ж часу з Малої Азії (рис. 10).

Рис. 8. Золота підвіска нагрудної прикраси із зображенням голови Хатхор (гробниця ССV некрополя II Маріона-Арсіної, Кіпр, VI—V ст. до н. е.), London BM EA 1887,0801.17; © Trustees of British Museum

Рис. 9. Зображення голови Хатхор на перстні з Тарроса, VIII—III ст. до н. е., London BM EA 133860 — © Trustees of British Museum

Таким чином, образ богині в «хатхоричній перуці» міг проникнути до Північного Причорномор'я через посередництво еллінських майстрів як репліка образу «східної Афродіти», культ якої можливо, існував і в Причорномор'ї (Alexandrescu Vianu 1997, р. 15—32; Русяєва, 2005, с. 296 і сл.; пор. також: Кобылина, 1978, с. 118—119; 153, рис. 18).

Проте, можна зробити спробу з'ясувати, кого саме скіфи могли бачити у наведених зображеннях. Підвіски з кургану 34 біля с. Софіївка були виконані еллінськими майстрами, які в такій іконографії відтворювали «східну Афродіту», тобто чужоземний образ, похідний від єгипетської богині неба Хатхор (пор.: Herod. II, 112). За Геродотом у скіфському пантеоні фігури Небесної Афродіти (Афродіти Уранії) відповідала Аргімпаса (Herod. IV, 59)¹. Відповідно, на підставі проведеного іконографічного

1. Докладніше щодо іконографії Афродіти Уранії та Аргімпаси в елліно-скіфському мистецтві Північного Причорномор'я див.: (Бессонова 1983, с. 37—41, 99—100; Ustinova 1999, р. 75ff.; Shenkar 2015, р. 86—87).

Рис. 10. Зображення голови «східної Афродіти» на амфорі з Малої Азії (Фокея або Міріна), VI—V ст. до н. е., London BM EA 1884,0209.2; © Trustees of British Museum

Рис. 11. Пронизки з амулетів із зображенням голови Хатхор (18 × 21 мм), Екрон (Палестина), XXI династія, XI—X ст. до н. е., Israel Museum, Jerusalem, N 86—22/1—7 (за: Herrmann 2016)

аналізу, ми можемо припустити, що на підвісках з кургану 34 біля с. Софіївка та на штампі з Кам'янського городища могли зобразити в такому іконографічному вигляді саме скіфську богиню Аргімпасу.

Ще одним шляхом, яким до скіфського мистецтва могла потрапити відповідна іконографічна риса зображення жіночої зачіски, можуть бути безпосередньо єгипетські речі. Зокрема, зображення голови Хатхор в перуці відповідного типу нерідко зустрічаються на амулетах з фаянсу (т. зв. *Hathorfetisch*) (Reisner 1907, р. 205—206, pl. 5; Hodjash 2001, р. 67; Herrmann 2003, pl. XXXVII—XXXVIII; Herrmann 2016, Taf. 12—13) (рис. 11)².

Єгипетські фаянсові амулети та скарабеї фіксуються у скіфських, а пізніше сарматсь-

2. Сім пронизок були знайдені на поселенні Екрон у північній кімнаті приміщення № 350 (EZ IA—IIA) (Herrmann 2016, S. 332 (0232—0238.1994)).

ких похованнях¹. Наразі, нам не відомі випадки знахідок амулетів із зображенням голови Хатхор у скіфських похованнях, проте ми не можемо повністю виключати можливість їхнього існування у скіфському середовищі, оскільки єгипетські об'єкти регулярно потрапляли до іраномовних кочівників Північного Причорномор'я внаслідок як прямих, так і опосередкованих контактів (Вертієнко, Тарасенко 2018, с. 113—114).

Отже, на наш погляд, є підстави вважати, що зачіски у жіночих персонажів, зображених на підвісках з кургану № 34 біля с. Софіївка та штампи з Кам'янського городища, є реплікою-імітацією т.зв. «хатхоричної перуки» і сходять до мистецтва Стародавнього Сходу. Зображення зачісок у стилі «хатхоричної перуки» на вказаних об'єктах можна вважати найбільш північними зразками цього іконографічного елементу на пам'ятках матеріальної культури для регіону Середземномор'я та Причорномор'я. Найвірогідніше, дані зображення пов'язані з іконографічною традицією еллінської ювелірної школи (образ «східної Афродіти»), але могли бути і «копією» (імітацією), що були зроблені скіфськими торевтами безпосередньо з єгипетського оригіналу, найімовірніше, з певного фаянсового амулету, які зазвичай мають схожі розміри.

1. Див. напр.: Вертієнко, Тарасенко 2014, с. 170—178, з бібліографією.

ЛІТЕРАТУРА

Белозор, В. П., Тарасенко, Н. А. 2003. Древневосточные мотивы скифского ювелирного украшения. *Вісник Київського Славістичного університету*, 15: Історія, с. 45-52.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Болтрик, Ю. В., Ліфантій, О. В. 2016. Виготовлення золотих аплікацій костюма в Скіфії (пуансон з Кам'янського городища). В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 217-227.

Вертієнко, А. В., Тарасенко, Н. А. 2014. Скарабей в контексте погребального обряду скифо-сарматських племен (на матеріалах некрополя Илурата). *Музейні Читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво: погляд крізь віки», 18—20 листопада 2013 р.*, с. 170-178.

Вертієнко, Г. В., Тарасенко, М. О. 2018. Ритуальна річ у крос-культурних контактах скіфо-сарматських племен та народів Близького Сходу. В: *Forum Olbicum II: Пам'яті В. В. Кранівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*. Матеріали міжнародної археологічної конференції, 4—6 травня 2018 р. Миколаїв. Миколаїв, с. 113-114.

Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Москва: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 36.

Клочко, Л. С. 2014. Нашіні прикраси скіф'янок (ланцюжки з окремих елементів). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне*

мистецтво — погляд крізь віки», 18—20 листопада 2013 р., с. 109-129.

Кобылина, М. М. 1978. *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э.* Москва: Наука.

Кобылина, М. М. 1984. Религия и культы. В: Кошленко, Г. А., Кругликова, И. Т., Долгорукова, В. С. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 211-225.

Лесков, А. М., Румянцев, А. Н., Болдин, Я. И., Чекамова, Г. И., Ястребова, С. Б., Зарайская, Н. П., Шилов, Ю. А., Шилова, Т. П., Кубышев, А. И., Ильинская, В. А. 1972. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в 1972 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1972/35.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: СтилоС.

Тарасенко, М. О. 2019. Кришка саркофагу єгипетської жриці XXV династії (НКПКЗ КПЛ-Арх-829). *Сходознавство*, 83, с. 69-100.

Трейстер, М. Ю. 2015. Синкретические женские божества на ювелирных изделиях из Фанагории и Горгишии первых веков н. э. и некоторые наблюдения об иконографии Афродиты Урании на Боспоре. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1 (47), с. 308-337.

Шрамко, Б. А. 1970. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии. *Советская археология*, 2, с. 217-221.

Alexandrescu Vianu, M. 1997. Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121, p. 15-32.

Barrett, C. E. 2011. *Egyptianizing Figurines from Delos. A Study in Hellenistic Religion*. Leiden; Boston: Brill.

Bleeker, C. J. 1973. *Hathor and Thoth*. Leiden: Brill.

Bonnet, H. 1952. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.

Capel, A. K., Markoe, G. E. (ed.). 1996. *Mistress of the House, Mistress of Heaven. Women in Ancient Egypt*. New York: Hudson Hills.

Daumas, F. 1977. Hathor. In: Helck, W., Westendorf, W. (ed.). *Lexikon der Ägyptologie*. Wiesbaden: Harrassowitz, II: Kol. 1024—1033.

Herrmann, Chr. 2003. *Die ägyptischen Amulette der Sammlungen Bibel + Orient der Universität Freiburg Schweiz*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 22.

Herrmann, Chr. 2016. *Ägyptische Amulette aus Palästina / Israel*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht, IV: Von der Spätbronzezeit IIB bis in römische Zeit. Orbis Biblicus et Orientalis, 38.

Hodjash, S. 2001. *Ancient Egyptian Jewellery. Catalogue of beads, pectorals, aegises, nets for mummies, finger-rings, earrings, bracelets from Pushkin State Museum of Fine Arts*. Moscow: Nauka.

Giveon, R. 1987. *The Impact of Egypt on Canaan: Iconographical and Related Studies*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 20.

Grewenig, M. M. (ed.). 2014. *Götter. Menschen. Pharaonen. Ägypten Meisterwerke aus dem Museum Egizio Turin*. Heidelberg: Das Wunderhorn.

Leitz, Chr. (ed.). 2002. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*. Leuven; Paris; Dudley MA, V. Orientalia Lovaniensia Analecta, 114.

Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*. London: British Museum.

Reali, C. 2017. Egyptian-Levantine cultural contacts: considerations about the iconography of female deities on the sealings from Avaris and cultural diversities. *Claroscuro. Revista del Centro de Estudios sobre Diversidad Cultural*, 16, p. 1-51.

Reisner, G. A. 1907. *Amulets. Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée de Caire. Nos. 5218—6000 et 12001—12527*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Saleh, M., Sourouzian, H. (ed.). 1987. *The Egyptian Museum, Cairo. Official Catalogue*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Shenkar, M. 2015. *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*. Leiden: Brill.

Schramko, B. A. 1974. Zur Frage über die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Früheisenzeit. In: *Symposium zu Problem der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, 25—29 Sept. 1970*. Smolence; Bratislava, S. 469-489.

Sourouzian, H. 1981. Une tôte de la reine Touy a Gourna. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 37, p. 445-455.

Ustinova, Yu. 1999. *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom. Celestial Aphrodite and the Most High God*. Leiden: Brill.

REFERENCES

Belozor, V. P., Tarasenko, N. A. 2003. Drevnevostochnyye motyvy skifskogo yuvelirnogo ukrasheniya. *Visnyk Kyivs'kogo Slavistichnogo universitetu*, 15: Istoriya, s. 45-52.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Boltryk, Yu. V., Lifantiy, O. V. 2016. Vychotovlennyya zolotykh aplikatsiy kostyuma v Skifiyi (puanson z Kam'yans'koho horodyshcha). In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiya ta etnolohiya pivdnyia Skhidnoyi Evropy*. Dnipro: Lira, s. 217-227.

Vertiienko, A. V., Tarasenko, N. A. 2014. Skarabey v kontekste pohrebal'noho obryada skyfo-sarmatskykh plemen (na materyalakh nekropolya Ylurata). *Muzeyni Chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi «Yuvelirne mystetstvo: pohlyad kriz' viky»*, 18—20 lystopada 2013 r., s. 170-178.

Vertiienko, H. V., Tarasenko, M. O. 2018. Rytual'na rich u kros-kul'turnykh kontaktakh skifo-sarmatskykh plemen ta narodiv Blyz'koho Skhodu. In: *Forum Olbicum II: Pam'yati V. V. Krapivynoi (do 150-richchya doslidzhennya Ol'viyi). Materialy mizhnarodnoyi arkheolohichnoyi konferentsiyi, 4—6 travnya 2018 r. Mykolayiv*. Mykolayiv, s. 113-114.

Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoye gorodishche na Dnepre*. Moskva: AN SSSR. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 36.

Klochko, L. S. 2014. Nashyyni prykrasy skif'yanok (lantsyuzhky z okremykh elementiv). *Muzeyni chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi «Yuvelirne mystetstvo — pohlyad kriz' viky»*, 18—20 lystopada 2013 r., s. 109-129.

Kobylyna, M. M. 1978. *Izobrazheniya vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomor'ye v pervyye veka n. e.* Moskva: Nauka.

Kobylyna, M. M. 1984. Religiya i kul'ty. In: Koshelenko, G. A., Kruglikova, I. T., Dolgorukova, V. S. (ed.). *Antichnyye gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya*. Moskva: Nauka, s. 211-225.

Leskov, A. M., Rumyantsev, A. N., Boldin, Ya. I., Chekamo, G. I., Yastrebova, S. B., Zarayskaya, N. P., Shilov, Yu. A., Shilova, T. P., Kubyshev, A. I., Il'inskaya, V. A. 1972. *Otchet o rabote KHersonskoy arkheologicheskoy ekspeditsii v 1972 g.* NA IA NANU, f. 64, 1972/35.

Rusyayeva, A. S. 2005. *Religiya pontiyskikh ellinov v antichnuyu epokhu*. Kiev: Stilos.

Tarasenko, M. O. 2019. Kryshka sarkofahu yehypets'koyi zhrytsi XXV dynastiyi (NKPIKZ KPL-Ark-829). *Sho-doznavstvo*, 83, s. 69-100.

Treister, M. Yu. 2015. Sinkreticheskiye zhenskiye bozhestva na yuvelirnykh izdeliyakh iz Fanagorii i Gorgippii pervykh vekov n. e. i nekotoryye nablyudeniya ob ikonografii Afrodity Uranii na Bospore. *Problemy istorii, filologii, kul'tury*, 1 (47), s. 308-337.

Shramko, B. A. 1970. Ob izgotovlenii zolotykh ukrashenykh remeslennikami Skifii. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 217-221.

Alexandrescu Vianu, M. 1997. Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121, p. 15-32.

Barrett, C. E. 2011. *Egyptianizing Figurines from Delos. A Study in Hellenistic Religion*. Leiden; Boston: Brill.

Bleeker, C. J. 1973. *Hathor and Thoth*. Leiden: Brill.

Bonnet, H. 1952. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.

Capel, A. K., Markoe, G. E. (ed.). 1996. *Mistress of the House, Mistress of Heaven. Women in Ancient Egypt*. New York: Hudson Hills.

Daumas, F. 1977. Hathor. In: Helck, W., Westendorf, W. (ed.). *Lexikon der Ägyptologie*. Wiesbaden: Harrassowitz, II: Kol. 1024—1033.

Herrmann, Chr. 2003. *Die ägyptischen Amulette der Sammlungen Bibel + Orient der Universität Freiburg Schweiz*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 22.

Herrmann, Chr. 2016. *Ägyptische Amulette aus Palästina / Israel*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht, IV: Von der Spätbronzezeit IIB bis in römische Zeit. Orbis Biblicus et Orientalis, 38.

Hodjash, S. 2001. *Ancient Egyptian Jewellery. Catalogue of beads, pectorals, aegises, nets for mummies, finger-rings, earrings, bracelets from Pushkin State Museum of Fine Arts*. Moscow: Nauka.

Giveon, R. 1987. *The Impact of Egypt on Canaan: Iconographical and Related Studies*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 20.

Grewenig, M. M. (ed.). 2014. *Götter. Menschen. Pharaonen. Ägypten Meisterwerke aus dem Museum Egizio Turin*. Heidelberg: Das Wunderhorn.

Leitz, Chr. (ed.). 2002. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*. Leuven; Paris; Dudley MA, V. Orientalia Lovaniensia Analecta, 114

Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*. London: British Museum.

Reali, C. 2017. Egyptian-Levantine cultural contacts: considerations about the iconography of female deities on the sealings from Avaris and cultural diversities. *Claroscuro. Revista del Centro de Estudios sobre Diversidad Cultural*, 16, p. 1-51.

Reisner, G. A. 1907. *Amulets. Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée de Caire. Nos. 5218—6000 et 12001—12527*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Saleh, M., Sourouzian, H. (ed.). 1987. *The Egyptian Museum, Cairo. Official Catalogue*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Shenkar, M. 2015. *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*. Leiden: Brill.

Schramko, B. A. 1974. Zur Frage über die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Früheisenzeit. In: *Symposium zu Problem der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, 25—29 Sept. 1970*. Smolence; Bratislava, S. 469-489.

Sourouzian, H. 1981. Une tôte de la reine Touy a Gourna. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 37, p. 445-455.

Ustinova, Yu. 1999. *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom. Celestial Aphrodite and the Most High God*. Leiden: Brill.

H. V. Vertiienko

**«ORIENTAL APHRODITE» ON
THE OBJECTS FROM TERRITORY
OF SCYTHIA (on the origins of
iconography)**

The article analyzes the origins of the iconography of a woman's face with a hairstyle that has characteristic curls, which have been deployed in different directions, on the objects of Scythian material culture. This feature of iconography is fixed twice. The first case are four silver and gilded pendants from the barrow 34 near the village Sofiyivka, Kherson region (Museum of Historical Treasures of Ukraine — a branch of the National Museum of History of Ukraine, inv. no. 2755/1—4). The second case, is the image on the working part of a bronze stamp from the Kamianskoe settlement (Archaeology Museum of the Karazin National University of Kharkiv, inv. no. VN 2089). As for the female hairstyle on these images, it is not typical for classical Hellenic art, but finds parallels in the art of the Eastern Mediterranean and Ancient East. This style is similar to the so-called «Hathoric wig» in the art of ancient Egypt (on stelae, sculptures, amulets, painting on coffins, mirrors, musical instruments, etc.), which influenced the iconography of the hairstyles of female deities («Oriental Aphrodite») of the Mediterranean. The image of the goddess in the «Hathoric wig» could permeate to the Northern Pon-

tic Sea Region through the Hellenic craftsmen, as a replica of the image of «Oriental Aphrodite» cult of whom may have existed in the region. At the same time, these images could be a «copy» (imitation) made by the Scythian craftsmen directly from the Egyptian original, most likely from some faience amulet, which usually has similar size and sometimes reproduces the head of Hathor. According to Herodotus, in the Scythian pantheon, the figure of Celestial Aphrodite (Aphrodite Urania) was corresponded by Argimpasa (Herod. IV, 59). Consequently, in such an iconographic form these images could depict this goddess. The image of the «Hathoric wig» on these objects can be considered the most northern examples of this iconographic element.

Keywords: pendants, punch, Kamianske settlement, «Hathoric wig», iconography, «Oriental Aphrodite», Argimpasa.

Одержано 20.08.2019

ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна.

VERTIENKO Hanna, Candidate of Historical Sciences, Research Officer, A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the NAS of Ukraine, M. Hrushevskoho Str., 4, Kyiv, 01001, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-2104-0058, e-mail: vertana77@gmail.com.